

مجموعه شاه ولی؛ یادگار ماندگار شهر تفت

محمد رضا نقصان محمدی^۱

استادیار دانشکده هنر و معماری دانشگاه یزد

محسن دهقانی تفتی^۲

کلیدواژگان: مجموعه شاه ولی تفت، معماری، مکان، زمان.

توجه به ویژگی‌های مکان در حوزه‌های ظاهر، تصورات ذهنی روانی، و باطن در حیطه آداب و رسوم و ارزش‌های متعالی شهر تفت، محیطی مرتب‌شده و پاسخ‌ده به ابعاد گوناگون نیازهای انسان دانست.

مقدمه

بشر در طول تاریخ با نوعی جاذبه و کشش درونی در راه رسیدن به معنا و مفهوم کلماتی چون ماندگاری و جاودانگی قدم برداشته است. معماری نیز به مثابه یکی از دست‌ساخت‌های بشر - که تبلور و تظاهر عینی نیازهای انسان در مراتب متفاوت است - از این قاعده مستثنی نیست و همواره تولید آثار معماری‌ای که بتواند در ادوار مختلف زمانی به صورت پویا ادامه حیات دهد (انعطاف‌پذیر در برابر زمان)، از مسائل قابل تأمل پیش روی معماران بوده است.

تحلیل و پژوهش درباره موضوع ماندگاری مستلزم دو گونه مطالعات هم‌زمانی و درزمانی است.^۳ در پژوهش حاضر نیز بر اساس منابع کتابخانه‌ای و اسناد موجود و مکتوب تاریخی، در چارچوب

چکیده

هدف این مقاله، دستیابی به راز و رمز ماندگاری مجموعه شاه ولی، میراث معماری شهر تفت است، تا به طور عام امکان بررسی ماندگاری سکونتگاه‌ها، مجتمع‌های زیستی، و مجموعه‌های شهری با توجه به ماهیت لایه‌های تشکیل‌دهنده مکان (روح مکان) به فراخور زمان فراهم آید. بر این اساس ابتدا به سیر تحولات تاریخی مجموعه شاه ولی و سپس به تحلیل لایه‌های مکان در شهر تفت و میزان انطباق و بازخورد آن با این مجموعه پرداخته می‌شود. در بررسی تاریخی مجموعه شاه ولی، مسیر تکامل و تغییر و تحولات کالبدی این مجموعه، با توجه به زمان و در ارتباط متقابل با تکامل شهر تفت بیان می‌شود. در تحلیل مکان، میزان انطباق و برهم‌کنش مجموعه شاه ولی در سه حوزه مرئی و ظاهر (جسم)، تصورات ذهنی (روان)، و نامحسوس و متافیزیک (روح) در سه مقیاس شهر، مجموعه شهری، و دانه شهری (با تأکید بر مقیاس میانی) با لایه‌های تشکیل‌دهنده مکان در شهر تفت مطرح می‌شود.

به نظر می‌رسد مجموعه ماندگار شاه ولی را بتوان در گذر زمان و با

1. Mohammadi@yazduni.ac.ir

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد

معماری دانشگاه علم و صنعت ایران؛
Mohsen_dehghani@arch.iust.ac.ir

۳. زهرا اهری، مکتب /صفهان در شهرسازی، ص ۱۸.

پرسش‌های پژوهش

۱. مجموعه شاه ولی چگونه و به چه دلیلی در طول زمان ماندگار شده است؟
۲. راز و رمز ماندگاری مجموعه شاه ولی چیست؟
۳. آثار معماری، مجموعه‌های شهری، و مجتمع‌های زیستی چگونه واجد صفت ماندگاری می‌شوند؟

هم‌زمانی، به طور علمی به مطالعه سیر تحولات تاریخی قلب تپنده شهر تفت، (مجموعه شهری شاه ولی) از ابتدای پایبیزی آن در دوره تیموری تا عصر حاضر، پرداخته شده است و مطالعه صرف تاریخی مبنای کار قرار نگرفته و تبیین مطالب تاریخی برای روشن شدن وضعیت حال و سیر تحولات تاریخی گذشته به منظور نیل علل و اسباب ماندگاری این مجموعه شهری است. در مطالعه در زمانی به تشریح این اثر معماری در ساختار فضایی و شکل مصنوع (زبان معماری) پرداخته شده است. البته این به معنای باز ایستادن زمان از جریان نیست. به بیانی دیگر در مطالعه در زمانی زبان معماری و در مطالعه هم‌زمانی اثر معماری در چگونگی جایگاه آن در شهر، در طول زمان ارزیابی می‌شود.

ابعاد و وجوه ماندگاری و به یادگار ماندن

در یک طبقه‌بندی ساده، مجموعه تعاملات انسان در چهار حوزه روابط انسان با خدا، خود، انسان‌ها، و طبیعت خلاصه می‌شود. رابطه انسان با طبیعت و انسان‌ها متأثر از تحولات زمانی است، از این رو بیشترین مباحث، مربوط به چگونگی رابطه ابدیت و تغییر در حوزه روابط انسان‌ها و طبیعت است. در صورتی که روابط انسان در دو حوزه نخست نیز به نوعی در تحولات عصرها و گذر ایام دچار تغییر شده، آن دو حوزه نیز مشمول این مباحث می‌شود.^۴ برخورد انسان‌ها با آثار معماری، بخشی از طبیعت در ارتباط با انسان است و مرور زمان سبب حذف یا تغییر و تحولات آن می‌شود و ماندگاری زمانی مفهوم پیدا می‌کند که آثار معماری با زمان پیوسته در حال حرکت و تغییر همراه شود و به انواع نیازها به فراخور زمان، پاسخی متناسب، راهگشا، و منطقی دهد.

در بررسی ماندگاری، رجوع به منبعی چون قرآن کریم - که جزء عظیمی از باور مسلمانان است - موضوع را ملموس‌تر می‌کند. اساسی‌ترین رمز مانایی قرآن در بستر غنی زمان، ژرفای نامحدود آن معرفی شده است.^۵ پیامبر اسلام در این زمینه چنین می‌فرماید: «برای قرآن ظاهری است و باطن، و برای باطن آن باطن دیگر تا هفت بطن».^۶ علامه طباطبایی در تعریف ظاهر و باطن چنین می‌گوید: «ظاهر همان معنایی ظاهری و ابتدایی است و باطن معنایی نهفته در زیر ظاهر، چه آن معنایی باشد یا بیشتر...».^۷ برخورداری آیات قرآن از بطون موجب ماندگاری آن شده است. این رویکرد در مانایی آثار معماری و مجموعه‌های شهری واقع در بستر متحول شهر، قابل تأمل است. به تعبیری

۴. عبدالکریم بهجت‌پور، تفسیر موضوعی قرآن، ص ۴۲ و ۴۳.

۵. همان، ص ۶۱.

۶. «القرآن ظهراً و باطناً و بطنه

بطنی الی سبعة البطن»، جامع‌الاسرار

و منبع‌الانوار، ص ۱۰۴، ۵۳۰، و ۶۱۰

۷. نک: محمدحسین طباطبایی،

تفسیر المیزان، ج ۳، ص ۲۴.

8. Ever-lasting

9. Memorials

۱۰. کریستیان نوربرگ شولتز، مفهوم

سکونت، ص ۱۸.

۱۱. محمدیوسف کیانی، تاریخ هنر

معماری ایران در دوره اسلامی، ص ۱۶۵.

۱۲. تفت به علت ویژگی‌های

طبیعی، ساختاری، و فعالیتی

با عنوان «روستا شهر» و مفهوم

rurban همخوانی بیشتری دارد.

این واژه ترکیبی از rural و urban

به معنای روستا - شهر است؛ در

این نوشتار با مسامحه از عنوان

شهر تفت استفاده شده است.

ت ۱. دورنمایی از شهر تفت و

موقعیت قرارگیری مجموعه شاه

ولی در آن.

آثار معماری و مجموعه‌های شهری دارای دو حیات مادی (ظهر) و معنوی (بطن) هستند و ماندگاری^۸ در گروهی حفظ ساختار و کارکرد مجموعه و به یادگار ماندن^۹ در قبال برقرار شدن رابطه ذهنی، عاطفی، و زیرساختی با شهر در ادوار زمانی است. با این سازگاری یافتگی در بستر زمان، مجموعه شهری یا اثر معماری فراتر از زمان و مکان جلوه می‌کند و حیات آن تداوم می‌یابد.

راز ماندگاری مجتمع‌های زیستی و سکونتگاه‌های شهری

راز ماندگاری مجتمع‌های زیستی و سکونتگاه‌های شهری را باید در وجوه غیرعینی و ابعاد غیرکالبدی آن‌ها جستجو کرد. در مقام تشبیه، زیستگاه‌های انسانی را می‌توان متشکل از لایه‌هایی دانست که موجودیت هر یک از آن‌ها حاصل برهم‌کنش دو موضوع بضاعت‌های محیطی و نیازهای انسانی بوده است و استمرار حیات یک سکونتگاه، به گونه‌ای که متضمن مفاهیمی چون پایداری و ماندگاری باشد، به میزان هم‌پوشانی و سازگاری لایه‌های یادشده بستگی داشته است. از این‌رو بررسی نسبت دو مفهوم زمینه و بستر در مجتمع‌های زیستی می‌تواند، درک لایه‌های تشکیل‌دهنده و درجه انطباق آن‌ها را با اهداف تبیین مستندات و شواهد ماندگاری شهر تفت در سه مقیاس شهر، مجموعه شهری، و دانه شهری با تأکید بر مقیاس میانی، به دست دهد.

تعریف ۱. مجموعه شهری: جمع متنوعی از ابنیه عام‌المنفعه است که با شرکت در زندگی روزمره مردم، تجلی ارزش‌های مشاع‌شان می‌شود.^{۱۰} «پیدایش این گونه مجموعه‌ها، با ایجاد یک آرامگاه ساده یا مکان مذهبی سیاسی شروع می‌شود و در طول زمان بناهای دیگر بدان اضافه می‌شود».^{۱۱}

تعریف ۲. بستر: بضاعت‌ها و مقدرات محیط طبیعی یا استعدادهای بالقوه یک سکونتگاه در بدو استقرار و شکل‌گیری یک مجتمع زیستی.

تعریف ۳. زمینه: رفتار و چگونگی مداخله انسان در بستر و به بیان دیگر چگونگی به فعلیت رساندن بستر در جهت رفع نیازهای یک سکونتگاه. یعنی زمینه را می‌توان انسانی‌شده بستر نیز قلمداد کرد. از این‌رو زمینه دارای وجوه کالبدی و غیر کالبدی است.

شهر تفت^{۱۲}

ماهیت لایه‌های تشکیل‌دهنده سکونتگاه‌ها در گذشته عمدتاً مشابه است، اما شیوه برهم‌کنش لایه‌ها بر یکدیگر و نمود ظاهری آن‌ها در موقعیت‌های مختلف مکانی متفاوت بوده است. ژئومورفولوژی، اقلیم، آب، کشتزارها و باغ‌ها، سکونت، و ارتباطات، لایه‌های اصلی تشکیل‌دهنده شهر تفت در مقیاس مکان آن هستند.

ساختار دلتایی دره‌ای بستر تفت و نیز حالت سنگی صخره‌ای دامنه‌ها و حالت آبرفتی در نقاط پایینی دره، اقلیم گرم و خشک در محیط کوهپایه‌ای، قنوات جاری در شهر، توزیع باغ‌ها و

کشتزارها در شیب مناسب در مسیر قنوت، تلفیق و درهم‌تنیدگی بافت مسکونی و باغ‌ها، و در نهایت معابر بین محله‌ای و مراکز تجمع محله‌ای و برخورداری مردم شهر از تعصبات محله‌ای و اعتقادی در بررسی ویژگی‌های لایه‌های تشکیلی دهنده تفت و چگونگی برهم‌کنش آن‌ها قابل توجه است، که شرح و تفصیل آن‌ها مجال دیگری می‌طلبد (ت ۱). حاصل این برهم‌کنش، امتزاج مفاهیم کالبدی و غیر کالبدی بوده است. به‌گونه‌ای که بررسی هر کدام مستلزم شناخت دیگری است. بر این اساس باورها و آداب و رسوم ساکنان محلات تفت اموری صرفاً ذهنی و هنجاری نیست، بلکه در کالبد و عناصر فیزیکی شهر نیز رسوخ و نمود دارد.

مجموعه شهری شاه ولی

شناخت مجموعه شهری شاه ولی بر پایه جمع‌آوری، مقایسه مدارک و شواهد تاریخی، و تحقیقات میدانی استوار است. بدین صورت که پس از تعیین تاریخ و مکان بناهای اولیه - که پاره‌ای از آن‌ها تخریب شده‌اند - به چرایی و چگونگی گسترش مجموعه در دوره‌های متفاوت تاریخی و ارتباط متقابل مجموعه

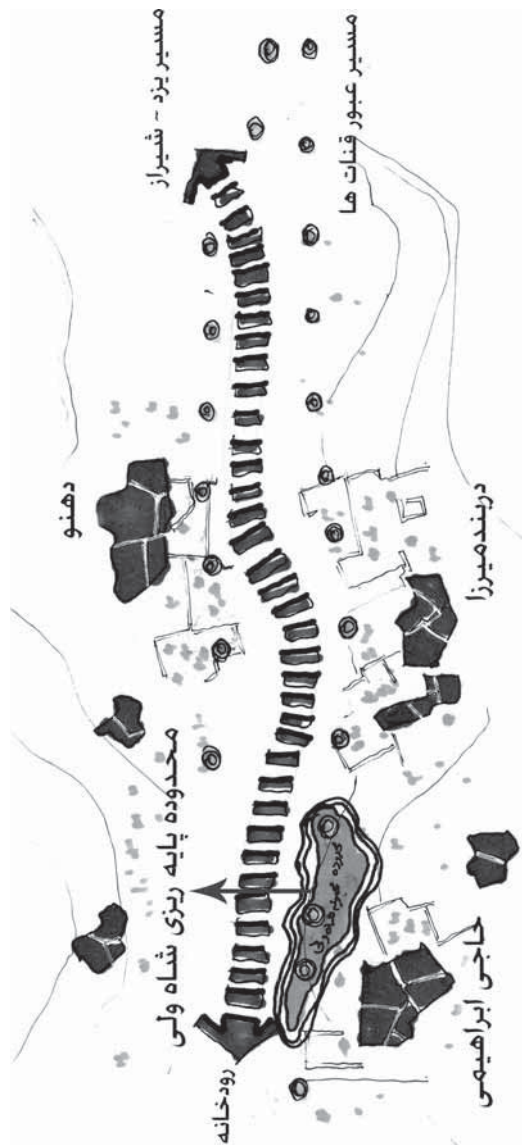
با شهر تفت پرداخته شده است. مهم‌ترین منابع مورد استفاده در پرداختن به سبب تغییر و تحولات تاریخی، آثار مورخان، وقف‌نامه‌ها، تصویرهای قدیمی، پژوهش‌های میدانی، و وضع موجود مجموعه است.^{۱۳}

گذری بر چگونگی پیدایش و پایه‌ریزی مجموعه شاه ولی در شهر تفت

در حاشیه منطقه خشک و بیابانی بخش مرکزی ایران رشته کوهی با شاخه‌هایی از آن به نام شیرکوه هست که واجد همه شرایط اکولوژیکی لازم برای سکونت‌گزینی است و در همسایگی با بیابان‌های اطراف، ویژگی متمایز یافته است. به سبب این ویژگی منطقه شیرکوه جزء مناطق مسکونی قدیمی ایران است و آثار تاریخی کهن و سنگ‌نوشته‌های باستانی آن مؤید این موضوع است. هرچند تاریخ دقیق بنیان‌گذاری و پوش‌های اجتماعی مکانی شهر تفت تا پیش از قرن هشتم در دست نیست، اما پاره‌ای موضوعات و شواهد تاریخی، مبنی پیدایش سکونت‌گزینی در شهر از پیش از اسلام است.^{۱۴} از جمله:

۱۳. هر چند در کتب تاریخی به بناهای شاه ولی به صورت مجزا پرداخته شده است، لیکن اثر مدون و مکتوبی با موضوع سیر تاریخی بنای شاه ولی در دست نیست و بررسی‌های صورت پذیرفته در این زمینه، نتیجه پژوهش‌های نگارندگان است.
۱۴. مصطفی مؤمنی، «جایگاه وقف و وقفنامه»، ص ۶۰

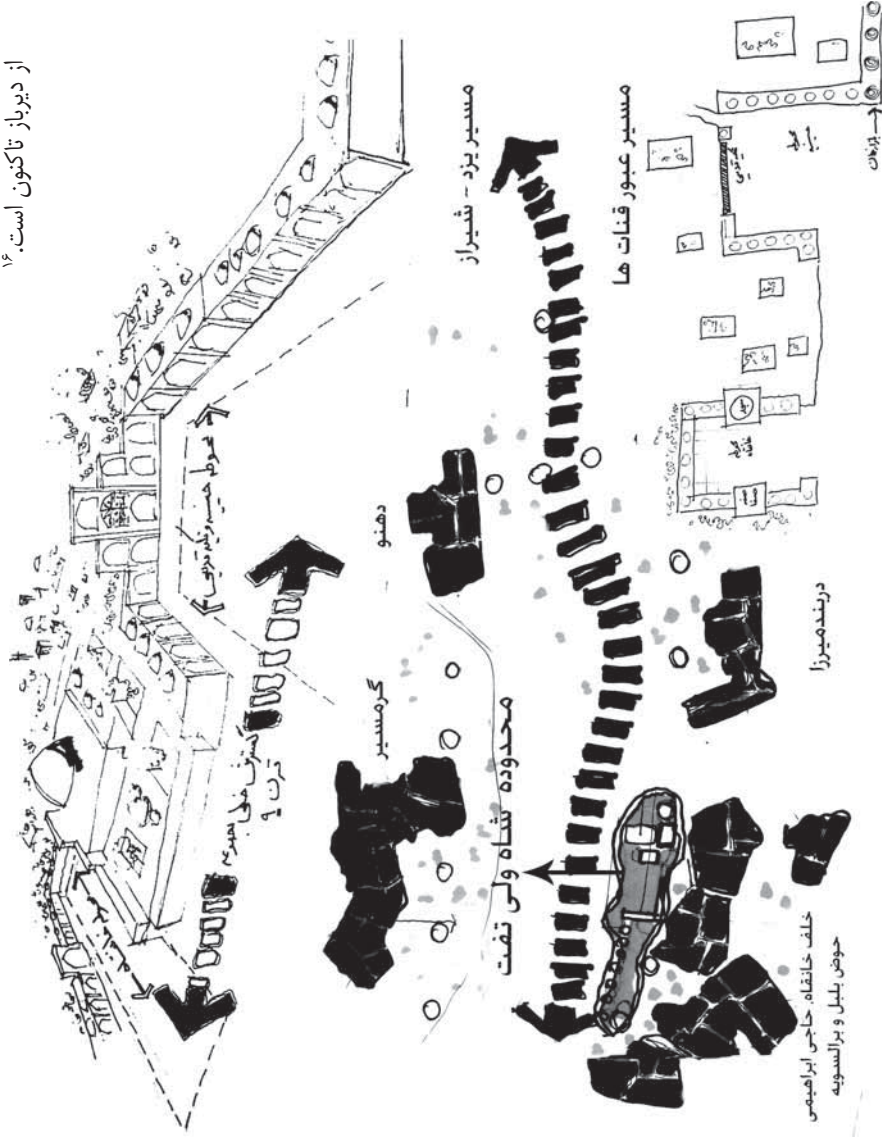
ت ۲. هسته‌های اولیه شکل‌گیری شهر تفت تا پیش از پیدایش مجموعه شاه ولی.

۱. در گذشته عوامل طبیعی و عمدتاً آب نقش تعیین کننده‌ای در پیدایش سکونتگاه‌ها ایفا می‌کرد و سهم عمده‌ای از زیرساخت را تشکیل می‌داد. با توجه به «نظریه آب و سکونتگاه»^{۱۵} و واقع شدن تفت در مسیر آب یزد، می‌توان استقرار هم‌زمان آبادی تفت و شهر یزد را فرض کرد. وجود قلعه‌ها و دخمه‌های باستانی نشان از وجود آثار و سکونت قبل اسلام در منطقه است.

۲. حضور زرتشتیان تفت - که احتمالاً بومی شهر تفت هستند - نیز از دیگر دلایل سکونت‌گزینی در شهر تفت از دیرباز تاکنون است.^{۱۶}

در تواریخ و منابع مکتوب یازمانده از قرن هشتم به بعد، به نام موقوفات و باغ‌های آبادی تفت برمی‌خوریم. در قرن نهم تفت به همراه نام عارف بزرگ آن زمان، شاه‌نعمت‌الله ولی معرفی می‌شود^{۱۷} و این نشانی از اهمیت حضور این شخص، اقدامات، و آبدانی‌های او و نوادگان‌اش است؛ به گونه‌ای که می‌توان آثار معماری قرن نهم تفت، مسجد، خانقاه، و حسینیه شاه ولی را نقطه عطف تاریخ معماری منطقه قلمداد کرد (ت ۲).

۱۵. محمدحسین پاپسی یزدی و حسین ساجردی، نظریه‌های شهر و پیرامون، ص ۶۸

۱۶. مومنی، پیشین، ص ۶۵

۱۷. رکن‌الدین حسینی یزدی، جامع‌التحیرات (وقفنامه سیدرکن‌الدین یزدی)، ج ۹، ص ۶۸-۲۷۷.

۱۸. مومنی، پیشین، ص ۶۰

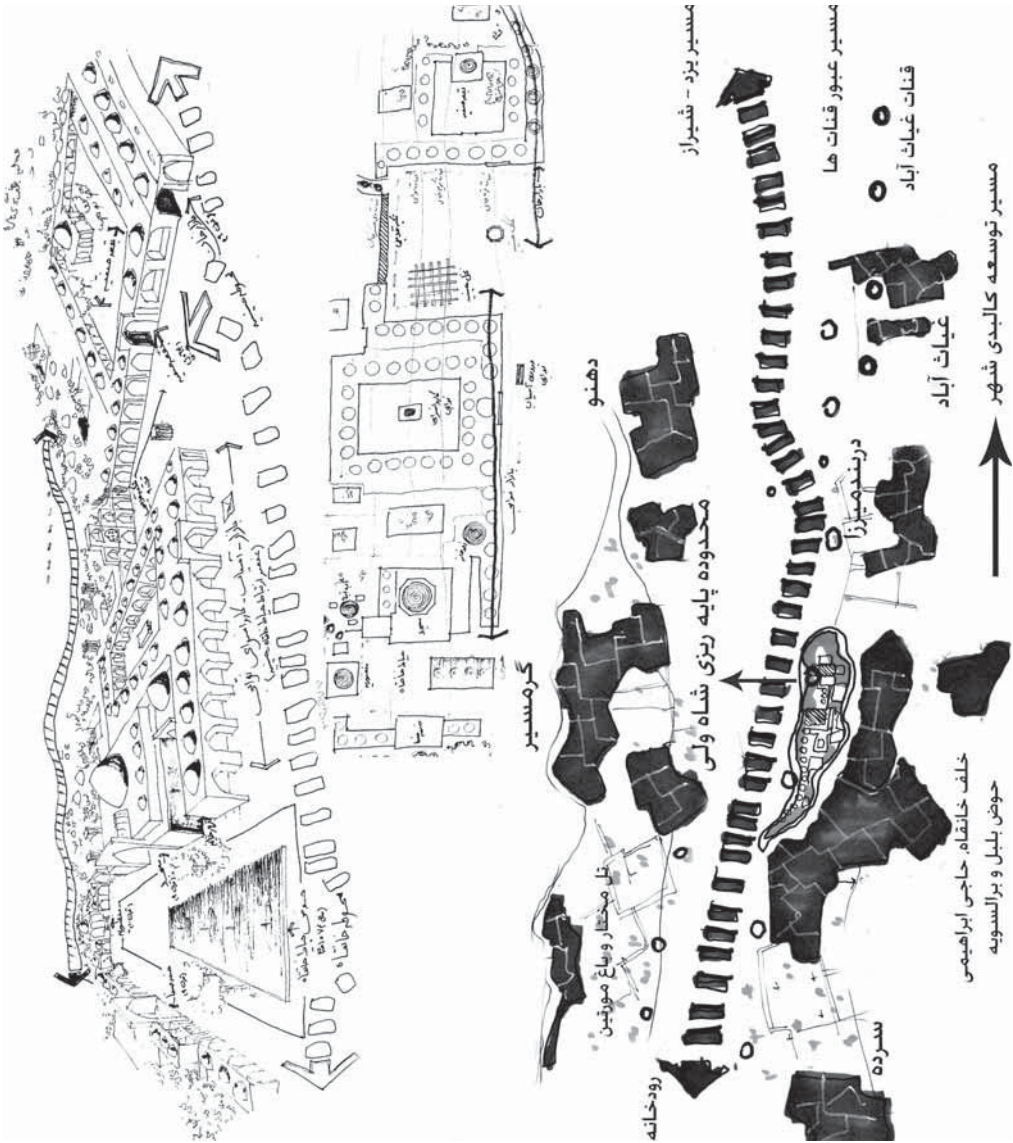
ت ۳. شهر تفت و مجموعه شاه ولی تا پیش از دوره صفوی.

سالیان بعد در آن، این مکان را به پایگاه مذهبی و سیاسی سلسله نعمت‌اللهی تبدیل کرد. با نامور شدن مجموعه در ایران، به‌تدریج برای گسترش مجموعه، بناهایی به محوطه‌خانه اضافه شد که از آن جمله می‌توان به حجره‌ها، حمام، و مطبخ‌هایی بزرگ که برای درآویش مسافر یا ساکن شهر ساخته شده، اشاره کرد.^{۱۹}

دوره تیموری

اوایل قرن نهم را می‌توان سرآغاز شکل‌گیری مجموعه شاه ولی به حساب آورد. هسته‌های اولیه این مجموعه خانقاه و مسجد خانقاه است که هنگام عبور شاه نعمت‌الله ولی از شهر تفت، سنگ بنای آن گذاشته شد و حیاط خانقاه روبه‌روی مسجد و عمارت خانقاه ساخته شد. ایجاد خانقاه و استقرار جمعی از نوادگان وی در

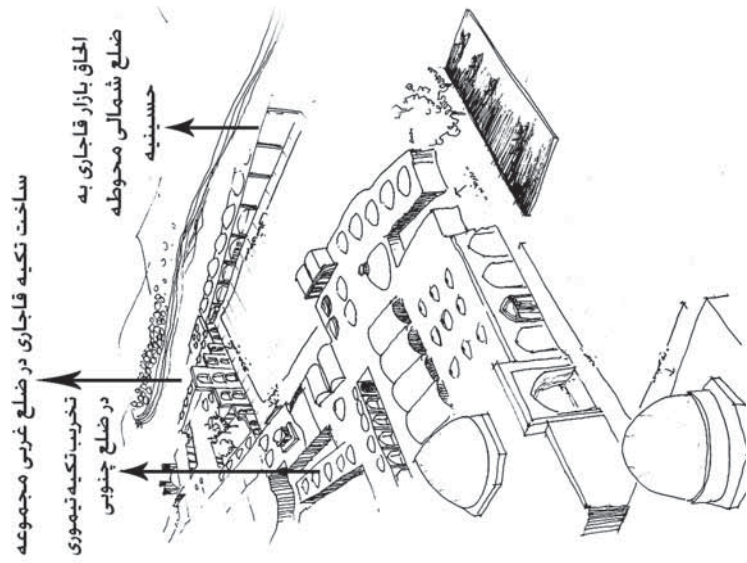
۱۹. ایرج افشار، یادگارهای یزد، ج. ۱، ص ۴۱۲.

۲۰. شهر تفت و مجموعه شاه ولی در دوره صفوی.

دوره قاجار

از مهم‌ترین اتفاقات دوره قاجار، تخریب و تغییر مکان تکیه تیموری از ضلع جنوبی به ضلع غربی است، که احتمالاً به علت اختلافات داخلی در شهر (حیدری نعمتی) صورت می‌گیرد. پیش از این، دو تکیه محله گرمسیر و سردسیر (تکیه قدیم شاه ولی) روبه‌روی هم بوده‌اند. چرخش این تکیه خبر از اتفاقاتی در آن زمان در شهر می‌دهد.^{۲۰} با احداث تکیه جدید، ساختار مجموعه و روند گسترش خطی مجموعه تغییر می‌کند و به تبع آن تحولاتی در ساختار عناصر محوطه حسینیبه نیز ایجاد می‌شود. از جمله تحولات می‌توان به ساخت آبنبار قاجاری در محوطه و ایجاد صفه‌هایی در جبهه شمالی محوطه حسینیبه به موازات رودخانه اشاره کرد (ت ۵).

۵۵ ۱۴۷

۲۰. طبق تحقیقات نگارندگان در حال حاضر اثری از این تکیه نیست.
۲۱. نواده شاه نعمت‌الله ولی در قرن چهارم که در سال ۱۲۰۰ق در جنگ جالدران کشته شد.
۲۲. همشیره شاه پهلمااسب اول صفوی که در خانقاه شاه ولی ثبت حضور داشت.
۲۳. محمد مفید مستوفی بافتی، جامع مفیدی، ج ۳، ص ۶۸۵-۶۸۷.
۲۴. همان‌جا.
۲۵. نواده شاه نعمت‌الله ولی.
۲۶. محمد مفید مستوفی بافتی، پیشین، ص ۶۸۷.
۲۷. تحقیقات نگارندگان، ۱۳۸۶-۱۳۸۷.

هم‌زمان با ساخت مسجد خانقاه، محوطه و حیاط شهری دیگری در پشت مسجد و به موازات رودخانه شکل گرفت (محوطه حسینیبه و تکیه قدیم آن) که هم‌عصر با تکیه شاه پهلمااسب یزد است.^{۲۱} صفة صفا نیز در سال‌های بعد توسط امیر نظام‌الدین عبدالباقی^{۲۲} در محوطه خانقاه ساخته شد (ت ۳).

دوره صفوی

در آغاز دوره صفوی با حضور خانش بیگم^{۲۳}، زمینه توسعه و گسترش هر دو محوطه خانقاه و حسینیبه فراهم آمد که نقطه عطفی در تاریخ مجموعه و شهر است. در این برهه از تجربیات شهرسازی و محوطه‌سازی صفویان استفاده شد.

در اوایل قرن دهم، منصوریه در طرف محوطه خانقاه احداث شد،^{۲۴} به گونه‌ای که دانه‌های معماری صفة صفا، منصوریه، و حجره‌های خانقاه و مسجد خانقاه، میدانی را در ابعاد وسیع و در خور شهر، تحدید می‌کردند.

به مرور زمان و همراه با رشد هر دو محوطه خانقاه و حسینیبه، عناصر معماری همچون بازار، کاروان‌سرا، و آسیاب نوانی به سبک و سیاقی که در دوره صفوی رایج بود، ایجاد و موجب اتصال و پُرس شدن بین دو مجموعه شدند. در قرن یازدهم مجموعه شهرت و رونق خاصی داشت و به علت وجود باغ‌های فراوان و آب‌وهوای مناسب، منطقه مورد توجه حاکمان یزد و صوفیان زمان قرار می‌گیرد. به‌طوری که حاکم یزد، صفی‌قلی بیگ پیش از مرگ‌اش جایگاهی را در پشت تکیه جدید برای مزار خود می‌سازد و در آنجا دفن می‌شود. این بقعه در سال ۱۰۶۴ق در پشت تکیه کنونی (قاجاری) و در ضلع غربی محوطه حسینیبه واقع بوده است.^{۲۵}

در سال ۱۰۷۴ ق شاه‌ابوالمهدی^{۲۶} حوضی وسیع موسوم به دریاچه در محوطه خانقاه بنا کرد،^{۲۶} که بیش از پیش تأکیدی بر وجود حیاط مجموعه بوده است. در پایان دوره صفویه مجموعه با محوطه خانقاه، حسینیبه، و مکان‌هایی نظیر کاروان‌سرا، آبنبار، و بازار تکمیل می‌شود (ت ۴).

مجموعه شاه ولی و نحوه برهمکنش آن با لایه‌های مکان شهر تفت

لایه‌های سازنده مکان (روح مکان)، از کاراکترهایی خاص با کیفیت ترکیبی یک جای خاص تشکیل می‌شوند. جنبه‌های براکنیزاننده این حس متنوع اند و شامل مواردی چون ساختار فضایی، الگوهای مربوط به موقعیت طبیعی (توپوگرافیک)، بافت‌ها، و شرایط اقلیمی به علاوه مردم و الگوهای وقایع انسانی است. هستی‌شناسی حس مکان در وحدت قابل درک مادی و معنوی یا محسوس و نامحسوس ریشه دارد. به عبارتی واقعیت عینی و فیزیکی از طریق حضور بلافاصل در تجربه انسان، قادر است مادیت خود را استعلا ببخشد و حس متافیزیکی را برانگیزد.^{۳۰}

در این بررسی لایه‌های مکان شهر تفت شامل ژئومورفولوژی، آب، سکونت، ارتباطات، اقلیم،^{۳۱} و باغ‌ها و کشتزارها در نظر گرفته شده‌اند و در سه حوزه «مرئی در حیطه کالبد مجموعه»، «تصورات ذهنی در حیطه روان و خاطرات ساکنان شهر»، و «حوزه نامرئی و متافیزیکی در قبال حفظ و درهم‌تیدگی بارزهای متعالی و مذهبی» قابل پیگیری هستند. لازم به ذکر است که لایه‌ها و حوزه‌های نفوذشان ارتباطی تنگاتنگ با یکدیگر دارند و نگرش عقلانی در گروهی بررسی همه‌جانبه و جامع از ظاهر تا باطن است (ت ۷).

دوره پهلوی و عصر حاضر

در دوره پهلوی همگام با تغییرات و تحولات فرهنگی آن و به حسب نیاز بقعه صفی‌قلی‌بیگ (در پشت تکیه کنونی) تخریب و مدرسه شاهپور با سبک و سیاق پهلوی و تزئینات خاص بنا شد. بازار نوایی که در جهه جنوبی و در جلوی کاروان‌سرا و آسیاب واقع بود و همچنین کلک^{۳۲} تکیه قدیمی نیز تخریب شد تا محوطه حسینییه همخوانی مناسب‌تری با تکیه و ساختار جدید پیدا کند. در سالیان اخیر کاروان‌سرا و آسیاب مجموعه که دیگر کارایی آن زمان را نداشت، تخریب شد و جای خود را به مخابرات شهرستان داد. با حضور خیابان در کنار رودخانه و مجموعه، بخش‌هایی از محوطه خانقاه نظیر دریاچه و ضلع مقابل مسجد و برخی از صفه‌های شمالی حسینییه برای همگونی مناسب‌تر بین خیابان و میدان جدید روبه‌روی خانقاه، تخریب شد.^{۳۳} (ت ۶).

با توجه به کلیه اطلاعات تاریخی و پژوهش‌ها و مکان‌یابی‌ها می‌توان چنین گفت که مجموعه در دوره صفوی در مسیری خطی گسترش یافته که هم‌راستا با حرکت طولی شهر و حرکت قنوت واقع در زیر مجموعه است. در دوره بعدی با تغییر ساختار و جهت محوطه حسینییه و همسو شدن آن با خیابان اصلی شهر و تغییرات در دانه‌های معماری، حیات مجموعه شاه ولی تداوم یافت. این مجموعه با رفع نیازهای مردم، همگام با گذر زمان و گذارهای فرهنگی و اجتماعی آن، حافظ اصول کلی حاکم بر مجموعه از دیرباز تا کنون است.

۱۴۸۵۵

۲۸. کلک، بنایی است که در وسط محوطه حسینییه و در محور نکایا ساخته می‌شد و مکانی برای گذاشتن چراغ و روشنایی در گذشته بوده است. در محرم و مراسم نخل‌گردانی، نخل در محوطه حسینییه به دور کلک چرخانده می‌شود.

۲۹. تحقیقات میدانی از کسبه قدیمی بازار شاه‌ولی (پورحسینی، بکاه، حدادیان) ۱۳۸۶ - ۱۳۸۷.

۳۰. پروین پرتویی، پدیدارشناسی مکان، ص ۱۹۶.

۳۱. به نظر می‌رسد اقلیم نقش کم‌رنگی در ماندگاری مجموعه شاه‌ولی دارد. پس در این مطالعه بررسی نمی‌شود.

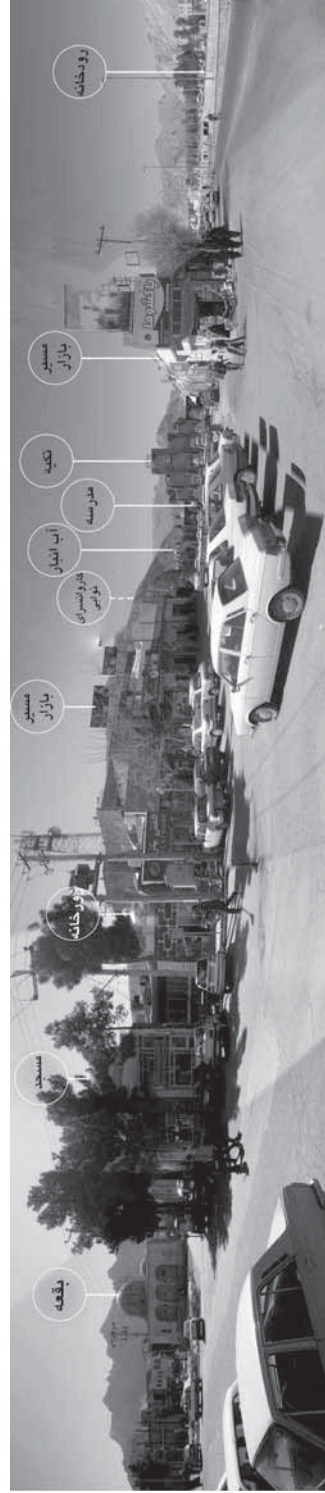
۳۲. محمدحسین پاپلی یزدی و حسین سناجردی، پیشین، ص ۲۳۵ - ۲۳۴.

۳۳. محمدحسین پاپلی یزدی و مجید

لباف خانیکی، قنات‌های تفت، ص ۷.

۳۴. عبدالحسین آبتی، شبکه یزدان (تاریخ یزد)، ص ۲۴۲.

ت. ع. تصویر پانوراما از مجموعه شاه ولی و اجزای معماری آن در عصر حاضر.

تأثیر لایه‌های مکان شهر تفت در مجموعه شاه ولی؛ حوزه کالبدی و محسوس ژئومورفولوژی

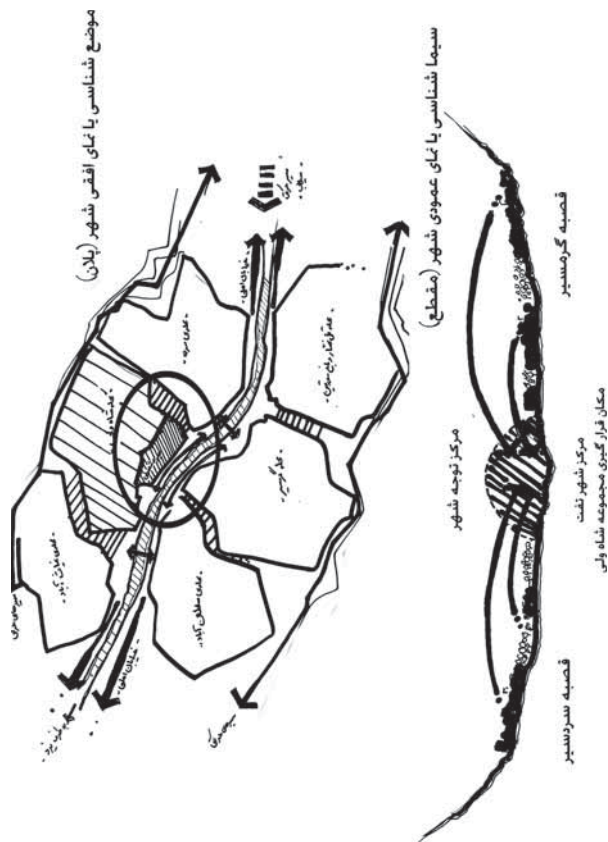
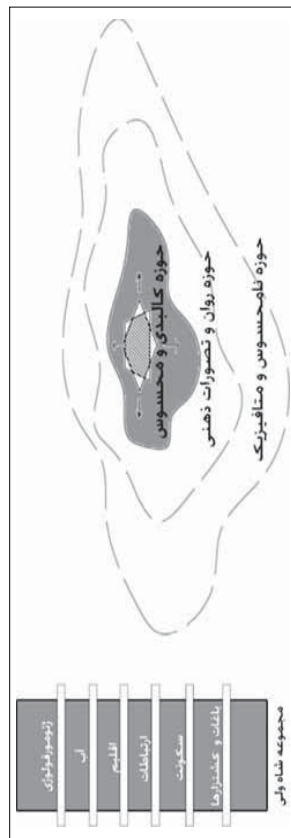
«واحدهای مورفولوژیک و عناصر توپوگرافیک به صورت گوناگون بر فضاهای شهری اثر می‌گذارند و نقش آن‌ها در مکان‌یابی، توسعه فیزیکی سکونتگاه‌ها، الگوی پراکنش و توزیع فضای شهری، ساخت و بافت شهری، و ساختن سازه‌ها و تأسیسات شهری انکارناپذیر است»^{۳۳}

در بررسی ژئومورفولوژیکی شهر تفت باید به ساختار دلتایی دره‌ای که در مسیر رودخانه امتداد یافته، اشاره کرد. بنابراین عناصر تعیین‌کننده این ساختار، پستی و بلندی مقطع عرضی (دره) و حرکت طولی شهر (راستای رودخانه) هستند. در بررسی مقطع عرضی و عمودی یا «سیمانشناسی»، دانه‌های ریزساختار شهری در نقاط پرشیب و دانه‌های بزرگتر، شامل مراکز شهر و مرکز محلات، در سطوح هموار پدید آمده‌اند. در بررسی طولی و افقی یا «موضوع‌شناسی»، پیدایش و توسعه محلات قدیمی در راستای رودخانه به چشم می‌آید. به بیانی دیگر، مجموعه شاه ولی در محل تلاقی مراکز عرضی و طولی شهر واقع شده و در نقطه‌ای استراتژیک استقرار یافته است. قرارگیری مجموعه مذکور در کنار رودخانه، یعنی پایین‌ترین نقطه ارتفاعی و در میان بافت قدیم شهر، این مجموعه را مرکز توجه شهر قرار داده است. با توجه به توسعه شهر و مجموعه شهری مطابق با حرکت رودخانه در راستای خطی و ساختار ژئومورفولوژیکی، بالاترین میزان همسازی شهر و مجموعه شهری به چشم می‌آید (ت ۸).

آب
نقش نظام آب و آبرسانی که زاینده شریب محیطی و اقلیمی است در شناخت فرهنگ و تمدن شهرها و مناطق انکارناپذیر است. تکنولوژی قنات، راهکار و نتیجه سازگاری دیرینه انسان با شرایط اقلیمی مناطق خشک و نیمه‌خشک است. اهمیت آب

در این مناطق به گونه‌ای است که تعریف نظام تولید، ردیابی تکوین و تکامل شهر، و منافع اقتصادی، امنیتی، و اجتماعی با نظام آب همراه است.^{۳۳}

قرارگیری شهر تفت در حد واصل بزد و ارتفاعات شیرکوه در نقش مهم‌ترین منبع آب منطقه و باغ‌ها و کشتزارهای فراوان و نظام پیچیده آبیاری شهر تفت، اهمیت موضوع آب را دوچندان می‌نماید. ساختار توپوگرافی شهر تفت به گونه‌ای است که امکان گذر قنات در بخش‌های آبرفتی پایین دره میسر است.

قرارگیری مجموعه شاه ولی در این موقعیت سبب درهم‌تنیدگی مجموعه با پیچ رشته قنات شده است، تعدادی از این قنات در زیر زمین و تعدادی دیگر در سطح جاری هستند. بر سازها و تأسیسات آبی موجود در مجموعه نیز به فراخور کارگزاران، از قنات به میزان مشخص و معین، آب استحصال جاری می‌شود (ت ۹).

در توصیفات تاریخی نیز به نقش آب در ایجاد محله غیاث‌آباد و گسترش شهر نفت، در قرن دهم اشاره شده است. پیدایش این محله حاصل ایجاد قنات غیاث‌آباد توسط غیاث‌الدین میرمیران در ارتباط با خانقاه شاه ولی است.^{۳۳} این مطلب مؤید پیوستگی تکانتک مجموعه شاه ولی، شهر نفت، و جایگاه آب در این نظام است.^{۳۵}

ارتباطات

شبکه راه‌ها و موقعیت آن در استخوان‌بندی اصلی شهر، نقش ارتباطی و دسترسی کالبدی، مسائل مربوط به هم‌جواری راه‌ها نظیر کاربری‌ها، و... از موضوعاتی است که در لایه ارتباطات

شهر نفت و میزان انطباق و برهم‌کنش آن با مجموعه شاه ولی مطرح است. از مهم‌ترین ویژگی راه‌ها، قابلیت‌ها و تنگناهای آن از نظر تردد و برقراری دسترسی است. این مسئله ناشی از مشخصات کالبدی راه، ابعاد و اندازه‌های آن، و نیز ناشی از الگوهای راه‌های شهری، چگونگی هم‌پوشانی و تبدیل سلسله‌مراتب راه‌ها، و مفصل تغییر این سلسله‌مراتب است.^{۳۶} در درجه اول، مهم‌ترین راه در ساختار و استخوان‌بندی شهر و مجموعه شاه ولی، مسیر رودخانه و خیابان‌های اطراف آن است که امروزه مسیری در مقیاس شهری قلمداد می‌شود. این مسیر همچنین خط مرزی نواحی گرمسیر و سردسیر است که در برقراری پیوند بین محلات شهر نقش اصلی را دارد.

هم‌جواری مجموعه شاه ولی و گسترش در راستای این خیابان و همچنین ترکیب دانه‌های معماری مجموعه با آن، مجموعه را در درجه بالایی از انطباق با شبکه ارتباطی شهر قرار می‌دهد. امروزه مسیرهای بازار در مجموعه شاه ولی به شکل مسیرهای کوتاه صرفاً پیاده که عمود بر خیابان اصلی هستند و از آن‌ها منشعب می‌شوند، گسترش یافته‌اند و از محوطه حسینیه در پشت این مسیرها برای پارک خودروها استفاده می‌شود. الکساندر در بحث خیابان‌های تجاری به این الگو اشاره می‌کند.^{۳۸} دانه‌هایی نظیر محوطه حسینیه و محوطه خانقاه گرهم‌های فرهنگی، اجتماعی، و عملکردی هستند. این گرهم‌ها امکان تغییر سلسله‌مراتب راه شهری را در نقش مفصل برای ورود به مجموعه و محله فراهم می‌آورند. راه‌های درون‌محله‌ای واقع در پشت مجموعه شاه ولی که امکان دسترسی کالبدی و ارتباط بصری بافت مجاور را ایجاد می‌کنند در درجه دوم اهمیت قرار می‌گیرند (ت ۱۰).

باغ‌ها و کشتزارها

وجود باغ‌ها و کشتزارها در شهر نفت و سابقه دیرینه باغ‌داری و کشاورزی در این منطقه از جهات مختلفی در تکوین و سیر

۳۵. تاریخ احداث قنات شهر نفت و مجموعه شاه ولی و تأثیر متقابل شان، نیاز به پژوهش‌هایی خارج از چهارچوب این مقاله دارد.
۳۶. سیدمحسن حبیبی و دیگران، استخوان‌بندی شهر تهران، ج ۳، ص ۹۳.
۳۷. دو خرده‌اقلیم در شهر نفت هست، بدین معنا طرف رو به آفتاب رودخانه (شمال رودخانه و بخش بنام) را ناحیه گرمسیر و جانب دیگر را ناحیه سردسیر (جنوب رودخانه، ناحیه نثار) می‌نامند. در گذشته مسیر رودخانه مرز تقسیم ناحیه حیدری (گرمسیر) و نعمتی (سردسیر) نیز بوده است.

ت ۹. ارتباط پیچ‌رشته قنات (تره‌خانی، کریم‌خانی، نوایی، عسگرخانی، و خواجه) از قنات شهر نفت، عناصر حیاتی بخش مجموعه شاه ولی.

سکونت

اساس سکونت در شهر تفت در پیدایش و گسترش محلات است. ساختار هر محله تلفیقی از بافت مسکونی در میان محله، و باغ‌ها و کشتزارها در اطراف و مراکز محله در مرز کالبدی آن است. مجموعه شاه ولی نیز در مرز کالبدی «محله شاه ولی» (خلف‌خانقاه، حوض بلبل، حاجی ابراهیمی و ششده سفلی) قرار دارد. کریستوفر الکساندر در کتاب *زبان الگو: شهرها می‌گویند: «قدارتمند بودن مرز محله، امری عملیاتی است و اگر مرز ضعیف باشد، محله نمی‌تواند هویت متمایز خود را حفظ کند»*.^{۳۰} او در جایی دیگر تاکید بر قرارگیری مراکز محله در مرز محله‌ها و خرده‌فرهنگ‌ها دارد.^{۳۱} این الگوها به وضوح در مجموعه شاه

تکامل و حیات مجموعه شاه ولی تأثیرگذار بوده است. از تفت در کتب تاریخی با عنوان «قریه آرم‌تمثال و بهشت‌بنیاد و باغ بهار»^{۳۲} یاد شده است و هوای آن در غایت اعتدال و سلامت ذکر کرده و باغ‌های آن را ستوده‌اند. این توضیحات هنوز هم در مقایسه تفت با رنگ‌باختگی مناطق حاشیه کوبری اطراف، صدق می‌کند.

به نظر می‌رسد از یکسو، طبیعت مطلوب این منطقه سبب پایه‌ریزی مجموعه شاه ولی و جذب شخصیت‌هایی برجسته در طول تاریخ به این محیط شده و از سوی دیگر، اقتصاد، معیشت، و موضوع وقف باغ‌ها و کشتزارها، در چرخه فعالیت‌ها و حیات شهر تفت و مجموعه شاه ولی سهم بسزایی دارد.

۳۸. کریستوفر الکساندر، *زبان الگو: شهرها*، ص ۱۲۸.
 ۳۹. مستوفی بافقی، پیشین، ج ۳، ص ۶۸۲.
 ۴۰. کریستوفر الکساندر، پیشین، ص ۱۲۲.
 ۴۱. همان، ص ۱۲۲.

ت ۱۰. شبکه ارتباطات شهر و مجموعه شاه ولی تفت.

ولی که در مرز کالبدی محله واقع است، عاملی هویت‌بخش به چشم می‌آید.

تأثیر لایه‌های مکان شهر تفت در مجموعه شاه ولی؛ حوزه روان و تصورات ذهنی مردم

بررسی عوامل سیمای شهری به منظور تشخیص عناصر ساختار کالبدی مکان نکته اصلی در شناخت تأثیر لایه‌های مکان شهر تفت در حوزه روان و تصورات ذهنی مردم است و نقش بسزایی در جهت‌یابی، خوانایی و سازمان دادن تصاویر ذهنی آشنا برای اهالی شهر تفت، از مجموعه شاه ولی دارد.^{۳۲} این عوامل مرکز، مسیر، و حوزه هستند که اگر اصطلاحات لیتچ را در نظر بگیریم مراکز می‌توانند هم نشانه و هم گره باشند. به هر صورت با برخورداری از اصطلاحات روان‌شناسی گشتالت می‌توان پیکره‌هایی واضح و روشن ایجاد کرد.^{۳۳} گره در مجموعه شاه ولی، محوطه خانقاه و حسینیه است که دیدار در فضای شهر و مجموعه در این نقاط به

وقوع می‌پیوندد و با نشانه‌هایی چون گنبد و تکیه، مرکزی قوی در تصویر ذهنی مردم شهر ایجاد می‌کند.

با بهره‌جویی از دیگر اصطلاحات روان‌شناسی گشتالت، می‌توان بیان داشت «مسیرها که به واسطه امتدادشان شناخته می‌شوند»^{۳۴} در شهر تفت در قالب راه‌های اصلی مرکز شهر و رودخانه شهر قوی‌ترین لایه محسوب می‌شوند. هم‌چواری مجموعه شاه ولی با آن‌ها از جمله عوامل مؤثر در ایجاد تصورات ذهنی واضح و روشن از پیکره مجموعه است (ت ۱۱).

در نهایت واقع شدن مجموعه شاه ولی در مرز محله شاه ولی در نقش حوزه، هویتی قابل تشخیص برای مجموعه در شهر ایجاد کرده است. بنابراین مجموعه شاه ولی با ارتباطی مناسب با عناصر ساختار مکان شهر تفت در قالب حوزه‌ها و با توسل به مسیرها و مراکز و پیوند این عوامل، توانسته ساختاری واضح و خوانا در نقشه‌های شناختی و جهت‌یابی ذهنی برای اهالی شهر باشد.

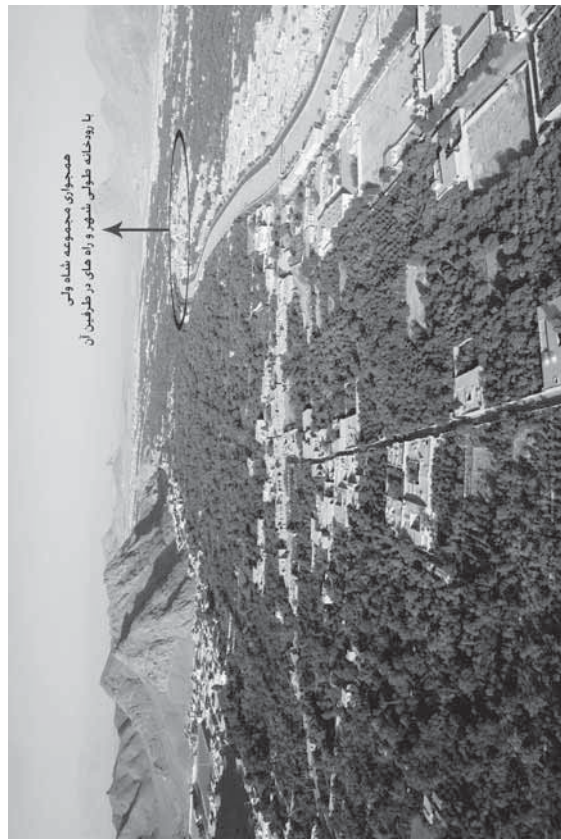
تأثیر لایه‌های مکان شهر تفت در مجموعه شاه ولی؛ حوزه نامحسوس و متافیزیک

ارزش‌های زیبایی‌شناختی، بسته به مراتب نیازهای انسان سطوحی دارند که تغییر و دگرگونی در طول زمان، به میزان عمق و بنیادی بودن آن ارزش‌ها وابسته است. بیشترین تغییرات در لایه‌های سطحی و ابتدایی ارزش‌های زیبایی‌شناختی رخ می‌دهد.^{۳۵} در این میان رسالت معماری به مثابه اثر هنری در بیان بصری ایده‌ها، تجلی واقعیت‌ها، و ارزش‌های برتر است. این ایده‌ها اجتماعی، مسلکی، مذهبی یا فلسفی اند.^{۳۶}

بنابراین آنچه در ماندگاری مجموعه شاه ولی در مقام مهم‌ترین و برجسته‌ترین عامل نقش‌آفرینی می‌کند انطباق و هم‌آهنگی کالبد مجموعه با لایه‌های مکان در سطوح زیرساختی و متافیزیکی شهر تفت است. به عبارتی دیگر، مجموعه شاه ولی محیطی غنی با ماهیتی درون‌زا و برآمده از روحیات مذهبی و

۳۲. جان لنگ، آفرینش نظریه معماری، ص ۱۵۵.
۳۳. کریستیان نوربرگ شولتز، مفهوم سکونت، ص ۳۳.
۳۴. کوین لیتچ، سیمای شهر، ص ۶۱.
۳۵. یورگ کورت گروتز، زیبایی‌شناسی در معماری، ص ۹۵.
۳۶. کریستیان نوربرگ شولتز، گزینش‌های از معماری: معنا و مکان، ص ۴۹.

ت ۱۱. نقش عوامل سیمای شهری تفت بر مجموعه شاه ولی در حوزه تصورات ذهنی.

اعتقادی ساکنان شهر است. این ارتباط دوسویه در مقوله‌هایی چون وقف^{۳۷} و مراسم مذهبی و عزاداری در ایام محرم در این مکان به نقطه اوج خود می‌رسد. برای نمونه در ماه محرم به‌ویژه روز عاشورا دانه‌هایی چون بازار، حسینیه، و مسجد مجموعه شاه ولی - که تا پیش از این در زندگی مردم فقط در رفح نیازهای روزمره مؤثر اند - نقشی متعالی به خود می‌گیرند. در زمان مراسم عزاداری نظامی از مکان‌های بامعنا بر فضای مجموعه حاکم می‌شود که با رسوخ در قلب، ذهن، و خاطرات اهالی شهر تفت، حیاتی تازه می‌یابد و ماندگار می‌شود.

حسینیه شاه ولی، دانه شهری

برای دریافتن علل ماندگاری مجموعه شاه ولی لازم است با نگاهی از پایین به بالا به موضوع پرداخته شود. به عبارت دیگر باید این مجموعه شهری با اجزای سازنده‌اش یعنی دانه‌های شهری نیز بررسی شود. مجموعه‌های شهری جمع متنوعی از بناها (دانه‌ها) است که در یک نظام و ساختار کلی گرد هم آمده‌اند. با هم جمع شدن دانه‌ها از یکسو عاملی بسیار قوی و مؤثر در جذب و ایجاد کشش به سمت مجموعه است و از سوی دیگر، سبب ایجاد شخصیت و هویت برای آن می‌شود.^{۳۸} هر یک از اجزای معماری مجموعه شاه ولی نیز از اصول، نظام، و ساختار کلی حاکم بر مجموعه پیروی می‌کند و حسینیه نمونه موردی این بررسی است.

حسینیه شاه ولی محوطه و دانه‌ای بزرگ در ساختار و پیکره مجموعه است. این دانه شهری در راستای کشیدگی شهر و مجموعه گسترده شده است و اجزای معماری چون تکیه مطبق، بازار الحاقی قاجاری، آب‌انبار، بازار نوبلی، مدرسه، و کاروان‌سرا گرد آن واقع‌اند. حسینیه گره و فضایی چندعملکردی است که از یک طرف در فعالیت‌های روزمره اهالی شهر به کار می‌آید و از طرفی دیگر مکانی برای برگزاری مراسم مذهبی به‌خصوص در ایام محرم است. برگزاری مراسم مذهبی و آداب و رسوم

آیینی در حسینیه شاه ولی، این مکان را در مقیاس شهری، ملی، و منطقه‌ای تبدیل به یک فضای خاطره‌انگیز کرده است. بنابراین حسینیه شاه ولی در نقش دانه شهری با حضور مستمر در زندگی و فعالیت‌های روزمره و با ایجاد خاطره‌انگیزی با توسل به اعتقادات و رسوم مذهبی اهالی شهر تفت، سبب هویت‌بخشی به مجموعه و ایجاد حس تعلق به مکان در ساکنان شهر تفت شده و خود نیز ماندگار شده است (ت ۱۲).

نتیجه گیری

مجموعه شاه ولی تفت با وجود عوارض و تبعات عصر ماشین و تغییر و تحولات گسترده در شهر، توانسته است زنده و فعال باقی بماند و در طول تاریخ، همراه با تغییر در شکل و تداوم در معنی، به حیات خود ادامه دهد. امروزه این مجموعه در جایگاه قلب پنبه شهر رونقی خاص دارد.

از جمله عوامل مؤثری، که در امر فوق می‌توان بدان اشاره کرد، اصلاح شکل کالبدی، همراهی با تغییرات توأم با تداوم در معنی و مفهوم، و عملکردهای مناسب شهری است. از دیگر عوامل قابل تأمل، قابلیت توسعه است که بر اساس نیازهای هر دوره پیش‌بینی شده و جایگاهی ویژه به گسترش و تکامل مجموعه داده است. هماهنگی مجموعه شاه ولی تفت با ساختار شهری از دیگر عوامل تأثیرگذار در ماندگاری مجموعه است.

ت ۱۲. مراسم آیینی در حسینیه شاه‌ولی تفت روز عاشورا.

۳۷. نک: مصطفی مؤمنی، «جایگاه وقف و وقفنامه»، ص ۲۵.
۳۸. زهرا اهری، مکتب اصفهان در شهرسازی، ص ۳۲.

محوطه باز جلوی تکیه که در طول سال بر حسب نیاز، به عملکردهای مختلف تخصیص یافته، در یک مقطعی از سال (ماه محرم و صفر) قلب تپنده مراسم عاشورایی با نمودی در مقیاس شهر، استان، ملی، و حتی جهانی است و این معنی همیشه در ذهن مردم زنده و آشنا است. پس می توان گفت ارزش ها و عین شدن آن با کالبد مجموعه شاه ولی روح حقیقت این اثر معماری ماندگار است.

در مجموع شاید بتوان نتیجه گرفت که تلاوم، ماندگاری و جاودانگی یک اثر معماری در ارتباط تنگاتنگ ارزش ها و معانی با بستر شکل گیری کالبدی و شیوه تقریب به اصول و زیرساخت های آن است و تا زمان زنده بودن این ارزش ها، آن مجموعه معماری نیز مستدام باقی خواهد ماند. بررسی چنین نمونه هایی می تواند الگویی مناسب برای طراحی شهرها و مجموعه های شهری در دوره معاصر تلقی شود.

منابع و مآخذ

- آملی، سید حیدر، جامع/اسرار و منبع/انوار، به تصحیح عثمان اسماعیل یحیی و هانری کرین، تهران، ۱۳۶۸.
- آیتی، عبدالحسین، آتسکه یزدان (تاریخ یزد)، ۱۳۱۷، نسخه کپی دانشگاه یزد.
- افشار، ایرج، یادگارهای یزد، ج ۲، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، ۱۳۳۴.
- الکساندر، کریستوفر، زبان الگو شهرها، ترجمه رضا کرلایی نوری، تهران: وزارت مسکن و شهرسازی، مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری، ۱۳۸۷.
- اهری، زهرا، مکتب اصفهان در شهرسازی؛ دستور زبان طراحی سهالوده شهری، تهران: فرهنگستان هنر، ۱۳۸۳.
- بهجت پور، عبدالکریم و دیگران، تفسیر موضوعی قرآن، به کوشش علیرضا کمالی، تهران: دفتر نشر معارف، ۱۳۸۵.
- پایلی یزدی، محمدحسین و مجید لیاث خانیکی، قنات های نفت، مشهد: پایلی، ۱۳۸۹.
- پایلی یزدی، محمدحسین و حسین سانجدی، نظریه های شهر و بیابان، تهران: سمت، ۱۳۸۶.

پرتوی، پروین، پدیدارشناسی مکان، تهران: فرهنگستان هنر، ۱۳۸۷.

حبیبی، سیدمحسن و دیگران، استخوان بندی شهر تهران، ج ۳، تهران: معاونت فنی و عمرانی شهرداری تهران، ۱۳۷۶.

حسینی یزدی، رکن الدین، جامع الخیرات (وقف نامه سیرکن الدین یزدی)، به کوشش ایرج افشار و محمدتقی دانش پزوه، تهران: فرهنگ ایران زمین، ۱۳۴۱.

شولتز، کریستیان نوربرگ، مفهوم سکونت به سوی معماری تمثیلی، ترجمه محمود امیریاراحمدی، تهران: آگاه، ۱۳۸۷.

گزینه های از معماری: معنا و مکان، ترجمه وینا نوروز برازجانی، تهران: جان جهان، ۱۳۸۲.

طباطبایی، سیدمحمدحسن، تفسیر المیزان، تهران: امیر کبیر، ۱۳۷۶.

کیانی، محمدیوسف، تاریخ هنر معماری ایران در دوره اسلامی، تهران، سمت، ۱۳۸۴.

گرو، تورگ کورت، زیبایی شناسی در معماری، ترجمه جهانشاه پاکراد و عبدالرضا همایون، تهران: دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۳.

لنگ، جان، آفرینش نظریه معماری؛ نقش علوم رفتاری در طراحی محیط، ترجمه علیرضا عینی فر، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۸۲.

لینچ، کوین، سیمای شهر، ترجمه منوچهر مزینتی، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۴.

مستوفی بافق، محمدمفید، جامع نفیسی، به کوشش ایرج افشار، ج ۳، تهران: کتاب فروشی اسدی، ۱۳۴۰.

مؤمنی، مصطفی، «جاگاه وقف و وقف نامه»، در مجموعه مقالات سمینار جغرافی: مشهد، آستان قدس رضوی، به کوشش ایرج افشار، ج ۳، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۶۵، ص ۹۴-۱۵.

www.maps.google.com
Negarestantaft.blogfa.com